

ДРАМАТУРГИЯ

Бахтиёр НАЗАРОВ,
Ўзбекистон Фанлар академияси академиги
(Ўзбекистон)

ЭРКИН ВОҲИДОВ ИЖОДИДА ТРАГИКОМЕДИЯ

Эркин Воҳидов ватанимизда шоир сифатида машҳур. Хорижда ҳам, асосан, ўзбек шеъриятининг улкан намояндаси сифатида таниқли. Мухлислар уни Ҳофиз Шерозий, Мирзо Бедил, И.Гёте, А.С.Пушкин, Ф.Шиллер, А.Блок, С.Есенин, М.Светлов, А.Твардовский, Р.Ҳамзатов каби жаҳонга машҳур сўз санъаткорларининг поэтик асарларини она тилимизга ўгирган моҳир таржимон сифатида ҳам яхши биладилар. Эркин Воҳидов публицистикаси билан миллий тафаккуримиз ва маънавиятимиз равнақиға жиддий таъсир кўрсатган. Олий Мажлис ва Сенатдаги фаолияти билан давлатимиз ҳамда мустақиллигимизни мустаҳкамлашда ўз ўрниға эға забардаст сиймо. Унинг “Олтин девор”и ўзбек драматургияси миллий ҳудудларининг олтин девори бўлиб турибди. “Рухлар исёни” ва “Истамбул фожиаси” минг йиллик ўзбек адабиёти тарихининг янги намуналаридир.

Бизға адабиётимиз ва маданиятимизнинг ушбу буюк санъаткори асарлари, ижоди жуда яхши маълумдек туюлади. Аслида эса жуда ҳам ундай эмас. Тўғри, у ҳақда диссертациялар, китоблар ёзилган, кўплаб мақолалар эълон қилинган. Ҳазаллари асосидаги қўшиқлар халқимизнинг жону дили. Лекин, булардан қатъи назар, Эркин Воҳидов ижоди ўзининг маҳобати ва гўзаллигига муносиб ва мутаносиб равишда ўрганилган ёки ўрганилмоқда дея олмаймиз. Биз бу улкан санъаткор хотираси ва ижоди олдида жуда катта қарздормиз. Шу маънода Эркин Воҳидовнинг 80 йиллигини нишонлаш ҳақидаги Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг Қарори бизнинг зиммамизға янги-янги вазифалар юклайди. Эркин Воҳидовнинг улкан, бой ва ранг-баранг меросида шундай асарлар борки, улар наинки кенг китобхонлар, балки, ҳатто, адабиётчилар, мутахассислар эътирофидан четда қолиб келмоқда.

Шоирнинг “Иккинчи тумор” номли трагикомедияси ана шундай асарлардан биридир. Ҳеч муболағасиз, масъулиятни ҳис этган ҳолда, мен бу асарни муаллиф ижоди ва ҳатто, ўзбек адабиётигина эмас, умуман, шўро замони адабиёти ва шўро истибдоди, унинг империячилик сиёсати зимдан, тағзаминли услубда, кескин фош этилиши жиҳатидан XX аср адабиётининг ўз вақтидаги ноёб намуналаридан бири, деб баҳолагим келади.

Гап шундаки, асар ноёб кашфиёт: одам мияси харитасини тузиш, шу мақсадда тажриба ўтказиш, инсон миясидаги имкониятларни максимал равишда ишга тушириш ва бу жараёни онгли тарзда бошқара билишдан иборат экспериментларга киришган замондош ўзбек психолог олимнинг илмий изланишлари, уринишлари, орзу-армонлари, шулар асосидаги феъли-табиати, дунёсини бадий гавдалантиришга бағишланган бўлса-да, аслида, унинг замирида, законнинг булардан ҳам муҳимроқ, чуқурроқ, ижтимоийроқ муаммолари кўтарилади ва акс эттирилади. Бу муаммо асарнинг шўро тузуми бошқарувидаги норасолик; истибдод, зўравонликдан иборат адолатсизлик; манкурт моҳиятидаги зуғумли жараёнга фаол муносабат билдириш каби хусусиятларида намоён бўлади.

“Эркин Воҳидов 1970 йилда ёзилган асарда бу қадар қалтис масалаларни ёритишга қандай қилиб журъат эта олди”, – деган савол туғилиши табиий. Драматург асарда психолог олимнинг кашфиёт мақсадидаги уринишлари, экспериментларини инсон зоти қанчалар тараққиётга мойил бўлмасин, бу йўлдаги айрим ҳаракат унинг собит табиатига ноўрин аралашувдир, зўравонликдир, бинобарин, албатта инқирозга юз тутишга маҳкумдир, деган тўхтамга келади. Булар юқорида эътироф этганимиз: шўро тузуми ва истибдодини очикдан-очик инкор этиш тарзида эмас, инсон онги, тафаккури, дунёқараши, ҳаётини ўзи истаган ҳолдаги йўналишга солиш тараддудига тушган ва бу борада тажрибаларни бошлаб, уринишлари чил-парчин бўлган Мизроб Маҳмудий ғояларини инкор этиш орқали амалга оширилади.

Бундай – бир жиҳатдан, асарнинг кўриниб турган сатҳида қаламга олинаётган муайян аниқ бир мавзу-муаммони тасвирлаш ва иккинчи бир жиҳатдан, бошқа, асар ёзилган вақтда айтилиши қайси бир сабабларга кўра мумкин бўлмаган, ёки ҳукмрон қарашларга зидлиги боис, ман этилган муаммоларга ишора усули билан тағзаминли, тағқатламли тасвир ва талқинга мурожаат этиш жаҳон адабиётида кенг тарқалгани маълум. Эркин Воҳидов, назаримда, “Иккинчи тумор”да ана шу усулни маҳорат билан ишга солади.

Китобхонлар ва мутахассисларнинг асосий қисми, чамаси, шу вақтгача асардаги матн юзасида кўриниб турган мавзу, муаммо, қаҳрамонларни қабул қилиш билан чекланиб, тағқатлам, тағзамин ва улардаги ишоравий маъно-мақсадни бирмунча четда қолдирган бўлса, ажаб эмас.

“Иккинчи тумор” шоир “Сайланма”сининг иккинчи жилдида 2001 йилда нашр этилган. Драма ўша йили “Жаҳон адабиёти” журналининг 9-сонида ҳам чоп этилган. Ундан кичик бир парча Р.Иноғомовнинг асар ҳақидаги қисқача мақоласи илова қилинган ҳолда “Театр” журналининг 4-сонида босилиб чиқди. Драма-тург Ҳайитбой Расулнинг айтишича, ундан 5–6 йил аввал, яъни 1995 йилда бўлса керак, Хоразм давлат театрида саҳналаштирилган, лекин кўп ҳам оғизга тушмаган.

Трагикомедия, аслида 1970 йилда ёзилган. Ўттиз йил давомида чоп этилмай турган. Муаллифнинг ўзи “Жаҳон адабиёти” журналида 2001 йилда маълумот беришича, у ҳеч қерда шу вақтгача чоп этилмаган. Режиссёр Тошхўжа Ҳўжаев уни ўз вақтида саҳналаштирмоқчи бўлган, лекин Маданият вазирлигининг санъат бошқармаси таҳририяти асарни ўтказмаган. Муаллиф унга асар чоп этилиши арафасида янги замон руҳи ва мақсадларини сингдирган эмас. Чоп этилган асарда у ёзилган вақтдаги матн тўлалигича сақлаб қолинган. Бунини Э.Воҳидовнинг 2001 йилдаги: “Уни ҳозир ёзсам, балки бошқача ривож ва ечим топган бўлардим. Бу асарни тарихий факт сифатида ўша замонда қандай ёзилган бўлса, шундай тақдим этмоқдаман”, деган эътирофи ҳам тасдиқлайди.

“Асар нега 30 йил мобайнида чоп этилмай келди?” – деган савол барчани қизиқтиради, албатта. Ягона совет халқини шакллантириш масаласи кун тартибига қўйилган бир замонда инсон онгини, дунёқарашини ўзгартириш керак, янги, ўзини таниган инсонни яратиш учун курашиш керак, деган ғоянинг қабул қилиниши мумкин эмас эди, албатта, дейди бу ҳақда муаллифнинг ўзи.

Бундан қирқ беш йил аввал ўз вақтида жамиятга, тузумга нисбатан ўткир танқидий қарашлари мавжуд асарни лоақал Истиқлол даврига келиб чоп этиш мумкин эди-ку! Мустақилликдан сўнг ва унинг дастлабки йилларида, асарни чоп этиш ёхуд саҳнага қўйиш имкониятлари туғилганда муаллиф нега бу ишни амалга оширмади, деган савол туғилиши табиий. Бу ишни драматург 1995 йилда маълум даражада амалга оширишга интилди. Трагикомедияни аввал Хоразм театрида саҳналаштириб, вилоятдаги томошабинлар ва мутахассислар назаридан, синовидан ўтказиб олиб, муваффақият топган тақдирда, уни пойтахтдаги марказий саҳналарга ўтказишни мўлжаллади. Лекин асарнинг саҳналаштирилишидан кўнгли тўлмади чоғи, у яна бир неча йил архивда қолиб кетди. Лекин, назаримизда, асар замирида, муал-

лифнинг ўзи 2001 йилда эътироф этмаган бошқа чуқур ижтимоий ғоя ҳам мавжуд эди. У нимадан иборат эканини айтиб ўтишдан аввал асар мавзуи, ғояси, қаҳрамонларига қисқа равишда назар ташлаб ўтайлик.

Психолог олим Маҳмудий 22 ёшдаги ақли-хуши жойида, лекин қобилияти бирмунча суст, шу боис ўқиш-ёзишга кўп ҳам эътибор бермайдиган Матмусани ўзи фанга олиб кирмоқчи бўлган ихтирони амалга ошириш мақсадида, таълим-тарбия бериб, қандай қилиб бўлмасин, ҳатто гипноз усулини қўллаб одам қилмоқчи, фақат одамгина эмас, муайян босқичларда раҳбарлик қилиши мумкин бўлган амалдор даражасига етказмоқчи. Бу “ўқитиш”, таълим-тарбия замирида олим томонидан, ҳатто, қобилияти, закоси суст кишининг онгини фаол ишга тушириб юбора олишдек натижага эришиш устида олиб бораётган илмий тажрибаси ётади.

Маҳмудий бир йил ичида ўқитиб, таълим бериб Матмусани комбинат юк ташувчисидан унинг директори лавозимигача кўтаражаги ҳақида тилхат ёзиб беради. Матмуса Маҳмудийнинг қатъий топшириқларини сўзсиз бажариш, итоат этиш, айтганларини тўтидек қуруқ ёд олиш натижасида “ҳамма соҳадан хабардор” кишига айлана боради. Лекин бажараётган ишлари, ёдлаган фикрлари моҳиятини мутлақо англаб етмайди. “Аввал яшаган кўчангнинг номи нима?” – деб сўраган устоз саволига жавоб бериш учун шогирд ўз кўчасининг номини эслолмайди.

Шу ўринда ўзбек драматургининг мазкур асардаги айрим йўналишларга М.А.Булгаковнинг “Итюрк” асарининг муайян таъсирини ҳамда Чингиз Айтматовнинг “Асрга татигулик кун” романидаги манқурт билан муайян ҳамоҳанглик сезмаслик мумкин эмас.

Матмуса табиатидаги айрим одатлар бот-бот қўзиб туриши устоз Маҳмудийни жуда ранжитади. “Назариям вайрон бўлди”, “бутун институт олдида шарманда бўлдим” дейди ва ўз шогирдига қарата: “Сиз Матмусалигингизни бутунлай унутишингиз керак. Мана бу ердан ҳам (каллани кўрсатади), мана бу ердан ҳам (юрakни кўрсатади) чиқариб ташлашингиз керак”. Матмуса бу топшириқ, бу истакларни бажонидил қабул қилади.

Хотирангизда бўлса, Ч.Айтматовнинг манқурти тарихан, мажбурланиб, зўрланиб шу ҳолга туширилса, Эркин Воҳидовнинг манқурти ўргатилиб, ўқитилиб, саводсизликдан саводхонликка айлантирилиб, ихтиёрийлик билан манқурт ҳолига туширилмоқда. Айни вақтда, Эркин Воҳидов манқурти – 1970, Ч.Айтматов

манқурти эса 1981 йилнинг маҳсули эканини ҳам эътибордан соқит қилмайлик.

Маҳмудий Матмусага таълим беришда давом этади: “Ҳамма ишни бошқатдан бошлаймиз, Диванга ётинг. Оёқларингизни узатинг. Кўзингизни юминг... Кўз олдингизга келтиринг, сиз катта амалдорсиз”.

Эътибор беринг. Юқорида эслатганимиз икки манқурт моҳияти бир бўлса-да, характер жиҳатидан, бадий образ сифатида бошқа-бошқа. Ч.Айтматов образи – ўзининг мустақил фикри йўқ, хўжайин нимани айтса, шуни сўзсиз бажарадиган қул – манқурт. Эркин Воҳидов образи ҳам бошлиқнинг йўл-йўриғини, устоз айтганларини сўзсиз бажарадиган, унга итоат этиши лозим бўлган, бироқ шуларга мўлжалланиб ўргатилаётган қаҳрамон! У фақат қул манқуртгина эмас, амалдорликка тайёрланаётган манқурт.

Эркин Воҳидов қаҳрамони Матмуса устози, ёки хўжайин Маҳмудий режалари, тажрибалари остида шаклланиб, ақли кириб, фақат унинг йўриғи билан мушоҳада қиладиган, иш тутадиган эмас, ҳаёт таъсирида ўзи ҳам мустақил фикрлай оладиган қаҳрамонга айланиб боради (Қаҳрамон дунёқарashiда жуда муҳим ўрин тутувчи мана шу омилнинг асослари, мотивировкаси асарда анчагина сушт эканлигини айтиб ўтишга тўғри келади). У ўзига одам деб эмас, эксперимент, тажриба қуроли сифатида қаралганини англаб етади.

Кечаги қобилияти, фикрлаши сушт Матмуса вақт ўтиб Маҳмудий тажриба-синовлари асосида ақли-хуши кўп нарсаларга етadиган бўлиб қолганини, психолог олим қандай топшириқ берган бўлса, айнан, қойилмақом қилиб бажара олишини, айтилганларни булбулигўёдек такрорлай билишини катта олимлар гувоҳлигида Илмий кенгашда кўрсатиши, намоиш этиши керак бўлганда, йўриқчи: мени “бутун умрга шармандаи шармисор қилма” деб ёлборишига қарамай, Матмуса бундан бош тортади.

Асарнинг биринчи ва иккинчи фаслларидаги асар лавҳаларда комизм билан трагизм заруратига қараб ўрин алмашиб турса, хотима ўрнидаги учинчи фасл асосан трагик руҳга йўғрилади.

Маҳмудий инсоният тарихида буюк ўзгаришлар ясабини кутган, тугатилишига яқинлашган, лекин туб замири ҳаётий адолатдан йироқ бўлган илмий ишини ёндиришдан бошқа илож тополмайди. Шу ўринда бир тахмин, тусмол ёки гипотетик фикрни айтишга журъат этиш мумкин (Эҳтимол бу қараш ўзини оқлар, балки келгусида асар янада чуқурроқ ўрганилиб, бу ҳақда бошқа-

чароқ фикр айтилар). “Иккинчи тумор” трагикомедиясига, ундаги психолог олим Маҳмудий образи ва бу қаҳрамоннинг илмий рўёлари замирига муаллиф матн юзасидаги маъно-мақсадлардан ташқари, коммунистик жамият қуриш ҳақидаги таълимотни, шу таълимот асосида туғилган шўролар тузуми ҳамда унинг асосчилари табиатини бадий ёритишга ҳаракат қилмадимикан? Бу ниятни очиқ-ойдин гавдалантириш мумкин бўлмагани боис драматург асосий мақсадни асар матни юзасида кўриниб турган мавзу ва муаммоларнинг тағзаминига юкламадимикан?

Шу маънода, асар хотимасидаги катта умид боғланган илмий ишнинг ёндирилиши коммунистик жамият бунёд этиш ҳақидаги ғояларнинг барбод бўлишига ишора эмасмикан?

“Ён, менинг бир умрлик меҳнатим, орзу-умидларим, ён!” – дейди Маҳмудий ёнаётган илмий ишига қарата, асардаги сўнгги монологларидан бирида. – “Сенинг сўнгги саҳифаларинг билан хайрлашмоқдаман. Мен ҳаёлимда тиклаган иморат вайрон бўлди, ёниб, кул бўлди”, – дейилган.

Ҳаётда эса бу иморатнинг ёниб, кул бўлишига ҳали 20 йил бор эди. Эркин Воҳидовнинг юқоридаги фикрлари эс, бадий башорат, тузум вужуди хусусидаги кардиограмманинг бир кўриниши эмасми? Буюк шоиримиз томонидан трагикомедик асар орқали тузумга қўйишга ҳаракат қилинган бир бадий ташхис сифатида қарасак бўлмасмикин?

Шу ўринда бир масала келиб чиқади. Наҳотки, Эркин Воҳидов 1970 йилда, яъни бундан салкам 50 йил аввал коммунизм деган таълимот барбод бўлиши зарурлигини – шўролар тузуми шаксиз инқирозга юз тутиши кераклигини узил-кесил англаб етган бўлса?

Менимча, масалага бундай қараш керак эмас. XX асрнинг 60-йиллари охирида шўролар тузуми ҳам, коммунистик келажак деган тушунча ҳам мустаҳкам эди. Эркин Воҳидовнинг ҳам бу тузум, бу тушунчага эътиқоди батамом салбий бўлган дейиш қийин. Бунга унинг ўтган аср 80-йилларигача ёзган жуда кўплаб асарлари далил. Лекин, айтилиши мумкин, Ватан ва миллат, эрк, истиқлол ва ҳурлик муаммолари ўзини танигандан буён йилдан-йилга кучайиб борган буюк шоир қалбида доимо тўлқинланиб турганини, у шўро тузуми ва коммунистик келажак узоқ-яқиндаги ижодкорлар томонидан гоҳ ошкор, гоҳ пинҳон кескин танқид этилган ва этилаётганини (бу борада ҳеч бўлмаганда, Чўлпон, Фитратларни эслайлик), хорижда буларнинг ҳар икковини кескин рад

этувчи ўнлаб-юзлаб бадий, публицистик, сиёсий мақола ва адабиётлар мавжудлигини яхши билганини, улардан хабардор эканини инкор этиб бўлмайди. Буларнинг барчаси бадий фикрлаш ҳаётининг аъмоли бўлган буюк санъаткорга таъсир этмаслиги ва бу таъсир қайси бир даражада бўлмасин акс садо бермаслиги, ҳаётга муносабатнинг бадий кардиограммаси сифатида муайян даражада ифода топмаслиги мумкин эмас эди. “Иккинчи турмор”га ана шу нуқтаи назардан қараш ва баҳо бериш, назаримда, кўп ҳам нотўғри бўлмайди.

Матмусанинг миясини, онгини ўзгартириб, уни ўз хоҳиши билан тўлиқ бошқариш ҳақидаги ниятлари амалга ошмагач, бунинг учун сарфланган бир йиллик умри беҳуда кетганини англаган Маҳмудийнинг асар сўнгидаги монологларида шундай фикрларни эшитамиз: “Бир йил! У мана шу бир варақ қоғоздай ёниб кетди. У билан бирга менинг ишончу эътиқодим, мен муқаддас деб билган орзу, маслагим ёниб кетди”. Бу фикрларга чуқурроқ эътибор берсак, гап фақат амалга ошмаган илмий экспериментгина эмас, муқаддас деб билинган орзу, эътиқод, маслак ҳақида бораётганини кўрамиз ва улар XX асрнинг 60–70-йилларидаги айрим замондошларимизнинг тузум ва жамиятга муносабатларининг айрим кўринишлари эмасмикан, деган фикрга боради киши.

Яна: “Оқибат нима бўлди? Жонингга қасд қилган жаллодга қилич қайраб бердинг. У қилич энди бир умр бошингда туради”. Бу фикр Матмуса Маҳмудийга бўйсунмай қўйгани, орзуларини батамом барбод қилгани ва ҳатто ўзига ўринбосарликни таклиф қилгани учун алам туфайли айтилаётгандек асар юзасидаги очиқ матнда. Лекин, бу фикрларга ҳам чуқурроқ қарасак, уларнинг замирида ҳам юқоридагидан кўра теранроқ ва ижтимоий салмоқлироқ тағзаминли фикрлар ётгандек туюлади.

Илмий гипотезалари рўёбга чиқмаган киши, бундан жуда қаттиқ афсусланиши ва ҳатто, надомат чекиши мумкин, тўғри. Лекин, фикримизча, энди “нимага керак менга бунақа ҳаёт?” дегана керак. Маҳмудийнинг эса, айнан, худди шундай дейиши ва ҳатто бироз кейинроқ: “Менинг устимдан бутун олам куляпти” деган хулосага келиши, бошқаларга билмадиму, менга буюк Эркин Воҳидов томонидан қаҳрамони орқали онгли равишда айтилган ёхуд онг оқими тарзида намоён бўлган бадий башорат бўлиб туюлади.

Бошлиғининг қўлида худди тўтиқушдай бўлиб, унинг айтганини такрорлаб, фақат унинг йўриғига қараб юришни истамай,

ўз хоҳишича иш тутишни истаган ва ҳатто энди, бундан буёғига бошлиқнинг ўзи унга бўйсунини талаб қилгани учун Маҳмудий тилидан айтилган ушбу фикрлар юқоридаги фикрларимизни тасдиқлагандай бўлади: “Бир беозор чувалчанг шунақа даҳшатли аждаҳо бўлишни қаёқдан билай?” Яна: “Маҳмудий: Мен-ку кўр, нодон эканман, яхши-ёмонни билмайдиган гўл эканман, одамларга нима бўлди? Нега ҳеч ким уни фош қилмайди?”

Радиомухбир даражасига етган синфдоши Одилжон томонидан Маҳмудийга айтилган ушбу фикрлар ҳам менга илмий тажрибага бўйсунмай кўйиб, бошлиққа шаккоклик қилиш йўлига ўтган кишига бўлаётган муносабатдан кўра, бизни бир вақтлар алдаб-сулдаб, айланиб-ўргилиб, ваъдалар билан кўнглимизни пуч ёнғоққа тўлдирган шўро сиёсати ва истибдодига муносабатдай жаранглайди “Девпечак дарахтни бўғишдан олдин у билан дўст бўлар экан. Садоқатни билдириб, дўстлик, меҳр, оқибат ҳақидаги афсоналар билан уни ўраб ташлар экан. Алла айтиб, ухлатиб кўяр экан-да, уйкусида бўғар экан”.

Асар ниҳоясига яқин Маҳмудий ва Матмуса ўртасидаги диалог янада теранлашади ва назаримда, бу диалогда драманинг тағзаминли, тағқатламли ғояларию, улардаги ишора маъно, ишора ниятлар янада ойдинлашади ва мақсад пардалари бирмунча кўтарилгандек бўлади. Маҳмудийнинг Матмусага қарата: “Сени яхши одам қиламан, деб кетказган умримга, вақтимга ачинаман” деган гапига Матмуса шундай жавоб қайтаради: “Афсус қилманг, сиз ниятингизга етингиз, маймундан одам қилолмаган бўлсангиз ҳам, мана, одамдан маймун ясадингиз. Мен гўл, саводсиз бўлсам ҳам, одам эдим. Ўз унган жойим, ўз ҳаётим, ўз мақсадим бор эди. Сиз менинг илдизларимни бешафқат қирқиб ташладингиз. Қани у содда одамлигим, қани у Матмуса? Сиз мени ўзимдан ўғирладингиз. Мени ўзимга қайтариб беринг, ўша Матмусалигимни беринг”.

Мана энди асар нима учун “Иккинчи тумор” деб номлангани ва бу ном остига қандай маъно-мақсад жо эканини аниқлашга ҳаракат қилайлик.

Қобилияти бирмунча сустроқ бўлгани учун ўқишдан озод қилиниб, ҳунар эгаллашга юборилгани ёзилган қоғозни Матмуса болалигидан тумор сифатида ёнида олиб юради. Ақл-ҳушини таниган, ёши йигирмалардан ошган Матмусани олим Маҳмудий илмий тажриба (эксперимент) қилиб, топшириқларини сўзсиз ва мутлақ бажарадиган, фақат айтганларини такрорлайдиган йўсинда, дунёқарашини ўзгартирган ҳолда бамисоли манқуртга

айлантириб, эвазига бир йил мобайнида юк ташувчиликдан ўзи ишлаётган комбинатга директор қилиб тайинлаши ҳақида тилхат беради. Матмуса аввалги туморини ташлаб, ушбу мазмундаги хатни ўзига иккинчи тумор қилиб олади. Асар охирига келиб Матмуса ана шу иккинчи тумор бўлган битик мазмунидаги ҳаётдан воз кечади. Буткул ва батамом, манкуртсимон махлуққа айланиб, ўзганинг йўриғидаги қандайдир раҳбар бўлиб яшашдан кўра, аввалгидек, ўзининг содда одамлиги, содда ҳаёти билан яшашни истади. Маҳмудийга қарата: “Сиз мени ўзимдан ўғирладингиз. Мени ўзимга қайтариб беринг, ўша Матмусалигимни беринг” дейишининг боиси шунда. Шу тариқа Матмуса адашиб қабул қилган, янглишиб эга бўлиб юрган “Иккинчи тумор”дан воз кечади. Бу моҳиятан манкурт – раҳбар бўлиб яшашни инкор этиш, истибдод даражасидаги бировнинг йўриғида юришдан воз кечиш, ўзликни барча нарсадан улуғ деб билиш, сохталиқ, баландпарвозлик асосига қурилган ёлғон шуҳратдан кўра ўзининг содда, ҳаётий, ҳақиқий илдизига қайтиш кераклигини англаб етиш эди. Ва ниҳоят, асар тузилиши, структура ҳамда жанри ҳақида икки оғиз сўз. Драматургиянинг трагикомедия жанрида ёзилган “Иккинчи тумор” асари мўъжазгина муқаддима ва уч фаслдан иборат. Учинчи фаслни муаллиф, айни вақтда, хотима сифатида тақдим этади. Драматик асар қаҳрамонлари – иштирокчилари саноғи ҳам ихчамгина – бор йўғи 5 кишидан иборат: психолог олим – Мизроб Маҳмудий; Сунбул – унинг синглиси; психотерапевт – Муаттар; Одилжон – радиомухбир; Матмуса – Маҳмудийнинг илмий тажрибасига учраган йигит.

“Иккинчи тумор” трагикомедия жанрига мансуб. Комик ҳолатлар, характердаги комик хусусиятлар, асосан, асарнинг биринчи фаслига тааллуқли бўлиб, аксар ўринларда Матмуса сажиясидаги хусусиятлар орқали юзага чиқади. Жиддийроқ эътибор берилса, бу комик параметрлар моҳиятан аста-секин асардаги трагик муаммоларнинг юзага чиқишига тайёргарлик вазифасини ўтаб боради. Иккинчи, учинчи фаслларга бориб, трагизм асарда аста-секин теранлашади ва хотима қисмига ўтароқ ўзининг юқори чўққисига кўтарилади.

Трагикомедия фақат драматургия эмас, умуман сўз санъатидаги энг мураккаб, энг қийин жанрлардан бири бўлиб, алоҳида-алоҳида юксак даражадаги комедия ёки юксак савияли трагедия ёзган ҳамма драматурглар ҳам бу жанрга мурожаат қилишга журъат этишавермаган. “Иккинчи тумор”да комедия йўналиши трагик йўналишга нисбатан бирмунча сустроқ бўлса-да, у ҳеч

иккиланмай ўзбек адабиётидаги биринчи трагикомедия деб аталишга ҳақлидир.

Шўро адабиётида трагикомедия жанрида ёзилган драматик асар ниҳоятда оз бўлган. Ёки, ҳарқалай, ўтган асрнинг 70-йиллари аввалига қадар шундай бўлган. 9 жилдлик “Краткая литературная энциклопедия”даги “Трагикомедия” мақоласида бу жанрда шўро даврига ва ҳаётига оид деярли бирорта драматик асар тилга олинмаслиги шундай дейишга асос бўлади. Бунинг сабаби бор, албатта. Шўро ҳаётига оид трагикомедик асар ёзиш шўро тузуми ва ҳаётининг ўзини ёки унинг бирор-бир қиррасини жиддий равишда инкор этиш, танқид қилиш деган гап бўлар эди.

Эркин Воҳидов бадиий мақсадларини амалга оширишда шу жанрни танлашга журъат этди. Тўғри, “Иккинчи тумор”да асар ниҳоясига бориб, салбий характердаги қаҳрамонларнинг тузалиш томон юз буриши ёхуд асарга баъзида муҳаббат линиясини зўрма-зўракироқ тарзда киритишни четлаб ўтолмаслик каби асар ёзилган замон ва давр муҳри билан изоҳланувчи камчиликлар йўқ эмас. Лекин, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, “Иккинчи тумор”ни ёзишга тайёргарлик кўриш ёки уни яратиш жараёнида муаллиф трагикомедия жанрининг сир-асрорларини, ўзига хос хусусиятларини, айниқса, бу йўналишдаги мумтоз асарлар миқсолида ҳамда бу жанр хусусидаги илмий адабиётларни чуқур ва атрофлича ўрганиб чиққан, деган хулосага келиш мумкин. Бунинг “Иккинчи тумор”нинг структураси яққол кўрсатиб туради.

Адабиёт илмида айтилишича, трагикомедиянинг етакчи хусусиятлари шундаки, бу жанрдаги асарда на комик ва на трагик моҳият қатъий тарзга эга бўлмаган ҳолда ўрин алмашиб туради, бадиий мантиқ талабига кўра бири иккинчисини тақозо этади ва бири иккинчисининг вужудидан ўсиб чиқади. Муҳими, мақсад айнанликка даво қилмаган равишда, нисбийлик табиатини ўзида сақлаб қолади. Трагикомедияда айни бир муаммо талқини муайян, шахсий (субъектив) ҳамда ҳолис, ҳаққоний, бетараф (объектив) қараш ва баҳо ифодаси сифатида тажассум топиши мумкин. У жамиятда ҳукм сураётган одоб-ахлоққа тамомила зид қарашларни илгари суришни ёхуд жамиятда қарор топган етакчи муҳим қарашлар устидан қулишни ёки, аксинча, қўллаб-қувватлашни, ёқлашни инкор этмайди.

Трагикомедия жамиятдаги, ҳаётдаги, шунингдек инсон тақдиридаги жуда катта ўзгаришларга таъсир этувчи ғояларни, талабларни кўрсатувчи ва айни вақтда санъаткорда ўзига хос

равишдаги тайёргарлик бўлишини тақозо этувчи жанрдир⁴³¹. Бу жанр талабларини ўзида мужассам эта олувчи асар жамиятнинг бухронга учраётган ёхуд учраши лозим бўлган ҳодисаларини, шунингдек, пайдо бўлаётган улкан янгиликларни қарор топтириш йўлидаги мураккаблик, изтироб, кураш, ихтилоф, шу жараёндаги трагик руҳли натижалар ҳақида башорат берувчи ҳамда шу жараёнларнинг трагик ҳолатларини, уларнинг бадий кардиограммасини яратади. “Иккинчи тумор”га шошилмай, чуқур назар ташлаш Эркин Воҳидов трагикомедиянинг мана шу хусусиятларини, унинг айниқса, трагизм билан алоқадор жиҳатларини атрофлича ўргангани ва ўзлаштирганини кўрсатади.

Психолог олимнинг илмий тажрибаси, янада аниқроғи, бир йиллик эксперименти амалга ошмагани трагикомедия жанри талабларига жавоб берадиган асар учун хос бўлмаслиги мумкин эди. Бу муаммо учуноқ асар, назаримда, трагикомедия бўлолмасди. Муаллиф эса, асарининг жанрини махсус – трагикомедия деб белгилаб, ёзиб қўйибди. Бу бежиз эмас, албатта. Бу муаллиф томонидан асарга белгиланган бадий юк, асосий ғоя унинг матни юзида кўриниб турган мазмун-маънодан кўра унинг замирига, тағқатламига юкланган маъно-мақсадга мос ва мувофиқ эканига далилдир.

Ушбу кичик мақолада “Иккинчи тумор” ҳақидаги айрим кузатишларимизни эътироф этиш билан кифояландик. Келгусида бу асар ҳақида, шубҳасиз, чуқур тадқиқотлар олиб борилади, у ҳақда атрофлича баҳслар бўлади. Айни вақтда, мазкур трагикомедия мамлакатимиз марказий театрларида сахналаштирилишини орзу қилиб қоламиз.

Драматик асар ўқилишдан ташқари, ўзининг, айниқса, сахнавий ифодаси билан қудратли кучга эгадир. Бу асарнинг муваффақият билан сахналаштирилиши, бир жиҳатдан, глобаллашув муаммоларини бадий акс эттириши жиҳатидан ўзбек адабиёти Эркин Воҳидов сиймосида бундан салкам ярим аср илгарийёқ жаҳон адабиёти контекстида ўзига хос қадамлар ташлаганини ва иккинчи бир томондан, тағзаминли, тағқатламли ишора санъати орқали XX асрнинг энг улкан муаммоларидан бирини янги замонда биринчилар қаторида бадий ёритишга журъат этганини кўрсатади.

⁴³¹ Бу ҳақда қаранг: Краткая литературная энциклопедия. Т. 7. М.: Советская энциклопедия, 1972. С. 594.

Малика МАНСУРОВА,*Гулистон давлат университети таянч докторанти
(Ўзбекистон)***ДРАМАТИК АСАРДА АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ОБРАЗИНИНГ
БАДИЙ ТАЛҚИНИ**

Аннотация: Ушбу мақолада адабиётшунос олим, драматург Иззат Султоннинг “Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари” драмаси таҳлилга тортилган, ундаги жадид маърифатпарвар адиби Абдулла Қодирий образи, уни яратишда муаллифнинг тутган йўли хусусида назарий фикрлар билдирилган.

Калит сўзлар: драма, тарихий образ, роман, диалог, монолог, бадий детал.

Кейинги йилларда Абдулла Қодирий сиймосининг бадий адабиётдаги тасвирига бағишланган кўплаб бадий асарлар яратилмоқда. Улар орасида турли жанр намуналарини учратиш мумкин. Уларда Абдулла Қодирий ҳаётининг турли босқичлари акс эттирилган, масалан, сўнгги йилларда яратилган Х.Дўстмуҳаммаднинг “Ёлғиз” қиссасида 1926-йилдан кейинги, яъни “Йиғинди гаплар” мақоласи эълон қилингандан кейинги воқеалар, А.Исмоилнинг “Жинлар базми ёхуд катта ўйин” романида эса 1937-йилдан адиб ўлимига қадар бўлган давр қаламга олинган. Бу борада илк қадам ташлаган ижодкорлардан бири адабиётшунос олим, драматург Иззат Султон бўлиб, у Абдулла Қодирий образини драматик асар заминидан қайтадан жонлантирди ва унинг ҳаётидаги 1926-йилдан кейин, яъни қамоқдан озод этилгандан бошлаб 1937-йилгача бўлган даврни асос қилиб олди. Кўриниб турибдики, ҳар бир муаллиф адиб ҳаётининг ёритилмаган даврини қаламга олишга интилан ва шу асосда ижодкор образини яратган. Иззат Султоннинг “Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари” драмаси ҳақида адабиётшунос олим Н.Раҳимжонов ўзининг “Қодирийшунослик қирралари”, “Бадий асар биографияси” каби илмий асарларида алоҳида тўхталиб, чуқур таҳлил қилиб берган. Драманинг тарихи, у сабабли драматургнинг бошига тушган муаммолар, асарнинг ютуғи ва ҳатто камчиликлари ҳақида назарий хулосалар билдирилган.

Драмани муаллиф “Ёзувчининг ижод мотивлари ва ҳаёти фактлари асосида ёзилган драматик ривоят” дея номлайди ва асар иштирокчилари сифатида А.Қодирийнинг машҳур романи “Ўткан кунлар” асари қаҳрамонларини ҳам киритади. Драманинг пролог қисмида Қодирийнинг қамоқхонадан озод бўлиш саҳнасида Йўлдош Охунбобоевнинг иштироки билан амалга ошиши

тасвирланса, эпизод қисмида яна ҳибсга олиниши билан якунланади.

“Драма (юн.– ҳаракат) – бадий адабиётнинг учта асосий туридан бири. Драманинг тасвир предмети – ҳаракат, у Арасту таърифича, “барча тасвирланаётган шахсларни ҳаракат қилаётган, фаолиятдаги кишилар сифатида тақдим этади”⁴³². Драмадаги ҳар бир қаҳрамон маълум маънода бош қаҳрамон ҳисобланган Абдулла Қодирий характери, ички олами ёритиш учун хизмат қилади. Хусусан, асардаги Адолат – аллегорик образ бўлиб, унинг Қодирий билан бўлган диалог келтирилган. Қодирий суҳбат сўнггида:

“Бало тошига бардош бермаган

Бош керак эмас адиб халқига!”⁴³³

– дея бир тўхтама келади. Адолат образи, унинг Қодирий билан мулоқотлари асарга бежизга киритилмаган. Қодирий ҳаммаша адолатли бўлишга интиланган ва шу сабабли “Мен тўғрилиқ орқасидан бош кетса “их” дейдирган йигит эмасман”, – деган эди. Адолат ғойиб бўлиши ҳам рамзий маъно касб этган, негаки адолат Қодирийнинг қалбида яшаган, бироқ жамиятда уни топишнинг иложи йўқлигига ишорадир.

Жабборов образи беихтиёр “Ўткан кунлар” романида Ҳомид образини ёдимизга солади. У Қодирийга ҳасад кўзи билан қаровчи, иккиюзламачи инсон сифатидаги қиёфасини нутқи орқали англаймиз. Негаки, драматик асарнинг асоси, ҳаракатга келтувчи кучи – нутқ ҳисобланади:

“Ҳа. Мен қувондим, беҳад ва пинҳон

Сени ўзгалар темир қафасга –

Тиққан чоғида... Менинг тантанам,

Қувончларимга шикаст етмади”⁴³⁴

Драмадаги қаҳрамонларнинг руҳий ҳолати асосан монологлар орқали кўрсатилган бўлиб, Кумуш ва Отабек қалб кечинмаларини “сирли ариқ” қа тўкиб соладилар. Драманинг катта қисмини “Ўткан кунлар” романининг мазмунини баён қилиш эгаллаган бўлиб, Абдулла Қодирий билан боғлиқ лавҳалар қисқача тасвирланган бўлса-да, адибнинг ўткир тилини, аччиқ ҳақиқатни тик

⁴³² Д.Қуронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. Адабиётшунослик луғати. –Т.: Академнашр, 2013. Б 93.

⁴³³ И.Султон. Қалб олови. Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари. 2014. 217-бет.

⁴³⁴ Ўша асар. 242-бет.

айтиш жиҳатларига ҳам эътибор қаратилган. Бунинг Жабборовни асарларини танқид қилган ўринларида кўриш мумкин.

И.Султон “Отабек образини Абдулла Қодирийга қиёс этиб иш тутмоқчи бўлади. Драматург ниятига кўра Абдулла Қодирий билан Отабек орасидаги умумийлик ва ўзига хосликни талқин қилиш, кўрсатиш зарур эди. Бунинг учун Абдулла Қодирий ва Отабек образларини бир шахс тимсолида талқин қилинишини назарда тутди. Бунда муаллиф ва қаҳрамон муносабатлари кузатилиб, қаҳрамон маълум маънода муаллифнинг ўзи эканлигига урғу берилади”⁴³⁵. Масалан, Отабекнинг ҳам қамоққа олиниши ва ундан озод бўлиши саҳнаси, Қодирийнинг ҳаётида ҳам айнан шунга ўхшаш воқеага, яъни 1926-йил “Йиғинди гаплар” мақоласидан сўнг қамалиши билан ўхшашдир. Қодирийнинг орзу-ниятлари ҳам Отабек тилидан баён қилиниши асарда жонли тасвирланган бўлса-да, “тўнини ечиб Қодирий тусига киради”⁴³⁶ дейилиши томошабинни (ўқувчини) чалғитиб қўяди. Бундан ташқари, драмада Отабек ва Қодирийнинг бир актёр томонидан ижро қилиниши ҳам бироз ноўриндир. Тўғри, Қодирий ва Отабек орасида умумийликлар бўлиши табиий, чунки ижодкор яратган образга унинг дунёқараши, ўй-хаёллари, характери сингдирилади, бироқ уларни бир инсон сифатида тасаввур қилишимиз учун асос бўлолмайди. “Ахир, Абдулла Қодирий билан Отабекнинг дунёқарашлари, ҳаёт муаммоларига ёндашишларида анча яқинлик бўлса-да, лекин Абдулла Қодирий ўз қиёфаси ва билими билан қаҳрамонидан юқори туриши шубҳасиз-ку”⁴³⁷.

Қодирий билан боғлиқ воқеа Маҳкам ва Муҳайё исмли ёшларнинг фотиҳаси учун йиғилган хонадонда содир бўлади. Ҳар бир асардан инсон ўзи учун хулосалар олганидек, “Ўткан кунлар” романини тинглаган ёшлар оила қуришдан воз кечишади, негаки Отабек ва Кумушнинг соф муҳаббати уларни ҳам ўзига мафтун этади ва муҳаббатсиз оила қуриб бўлмаслигини тушуниб етадилар.

Драмада баъзи тарихий фактларнинг ўзгартирилганини кўриш мумкин, масалан, “Ўткан кунлар” асарининг ёзилиши саҳнасини. Бунда муаллиф драма жанри имкониятларидан келиб чиққан ҳолда қисқа даврда Қодирий ҳаёти билан боғлиқ кўпроқ маълумотни етказишга урингани билан изоҳлаш мумкин.

⁴³⁵ Н. Раҳимжонов. Бадий асар биографияси. –Т.: Фан, 2008. Б 214-215.

⁴³⁶ И.Султон. Қалб олови. Абдулла Қодирийнинг Ўтган кунлари. 2014 257

⁴³⁷ Н. Раҳимжонов. Бадий асар биографияси. –Т.: Фан, 2008. 216.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Иззат Султон Абдулла Қодирий сиймосини унинг ўз романи воситасида яратишга, яъни драмада икки сюжетни бирлаштиришга эришган. Биринчиси – “Ўткан кунлар” романи сюжети ҳамда Абдулла Қодирийнинг 1926-йилдан, яъни қамоқдан озод этилганидан бошлаб яна қамоққа олингунигача бўлган давр воқеаларини. Драма қисқа даврни тасвирлашган асосланган жанр бўлганлиги учун, муаллиф роман воқеаларида ҳам, Қодирий биографиясида ҳам баъзи ўзгаришлар киритишига сабаб бўлган.

Гавҳар ХОДЖИЕВА,

*Бухоро давлат университети ўқитувчиси
(Ўзбекистон)*

ШЕЪРИЙ ДРАМАНИНГ ГЕНЕЗИСИ ВА ЖАНР ТАБИАТИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАР

Аннотация: Ўзбек адабиётида шеърий драма жанрининг шаклланиб, такомил топиши ўз асосларига эга. Аввало, XX аср бошларида юзага келган европача ёзиш анъанаси натижасида адабиёт янги жанрлар ҳисобига бойиди. Яъни эпик ва драматик турдаги дастлабки асарлар дунё юзини кўрди. Тарихий роман, қисса, ҳикоя, драма, комедия ва трагедиянинг илк намуналари яратилди. Шеърий драма ҳам шу даврнинг маҳсули сифатида аҳамиятли. Мақолада жанрнинг юзага келиш омиллари ва табиатида хос хусусиятлар ёритилган.

Калит сўзлар: шеърий драма, лирик драма, генезис, қадимги юнон адабиёти, Уйғониш даври жаҳон адабиёти, драматургия, шеърий шакл, романтизм.

Аннотация: Становление и развитие жанра поэтической драмы в узбекской литературе имеет свои основы. Во-первых, в результате европейской письменной традиции, возникшей в начале XX века, литература обогатилась за счет новых жанров. То есть первые произведения эпико-драматического типа увидели лицо мира. Созданы первые образцы исторического романа, рассказа, драмы, комедии и трагедии. Поэтическая драма также важна как произведение этого периода. В статье описаны факторы происхождения и сущность жанра.

Ключевые слова: стихотворная драма, лирическая драма, генезис, древнегреческая литература, мировая литература эпохи Возрождения, драматургия, поэтическая форма, романтизм.

Resume: The formation and development of the genre of poetic drama in Uzbek literature has its own foundations. First, as a result of the European writing tradition that emerged in the early twentieth century, literature has been enriched by new

genres. That is, the first works of the epic-dramatic type saw the face of the world. The first examples of the historical novel, story, story, drama, comedy and tragedy were created. Poetic drama is also important as a work of this period. The article describes the origin factors and the essence of the genre.

Key words: poetic drama, lyric drama, genesis, ancient Greek literature, world literature of the Renaissance, drama, poetic form, romanticism.

Чўлпон “Бир хил, бир хил, бир хил. Кўнгил энди бошқа нарса – янгилик истайдир”⁴³⁸ деб ёзганида ўтган аср бошлари ўзбек адабиётидаги жанр янгиланишларни назарда тутган эди. У ижодини шу мезон асосига қурди: тарихий роман, қисса, ҳикоя жанрида ижод қилди, аруз билан бирга бармоқ ва эркин вазнда бадиияти юксак шеърлар яратди. Ёхуд улуғ Абдулла Қодирий “Модомики, биз янги даврга оёқ кўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, рўмончилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгаришга, халқимизни шу замоннинг “Тоҳир Зухра”лари, “Чор дарвеш”лари, “Фарҳод-Ширин” ва “Баҳромгўр”лари билан танишдиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз” дер экан, бу фикрини ўзи амалда исбот этди ва тарихий романнинг дастлабки гўзал намунасини ўзбек китобхонига тақдим этди. Бинобарин, ўша даврдаги жадид ижодкорлари шу жиҳатдан ўзбек адабиётининг жаҳон адабиёти билан бўйлашиши учун ҳаракат қилдилар. Шеърый драма намуналари янги ўзбек адабиётида XX аср бошларида яратилди. Бу Абдурауф Фитрат номи билан боғлиқ бўлиб, “Шайтоннинг тангрига исёни” дастлабки тажрибадир.

Айтиш мумкинки, шеърый драма ҳам ана қайноқ адабий жараённинг маҳсули сифатида бадиий воқеликка айланди. Аслида бу жанрнинг белгилари ўзбек мумтоз адабиёти, антик давр адабиёти ва Уйғониш даври жаҳон адабиётида намоён бўлган.

Маълумки, қадимги юнон адабиётида драматик жанрлар шаклланиб, тараққий этди. Антик адабиётда яратилган шеърый трагедиялар бугунги шеърый драманинг яратилишига асос бўлди. Эрамиздан аввалги асрларда юнон жамияти ижтимоий-сиёсий жиҳатдан юқори босқичга кўтарилган. Бу даврда адабиётнинг драматургия жанрида асарлар кўп яратилган. Бу ҳақда адабиётшунос Ш.Норматова шундай ёзади: “Достондан кейин энг қадрланган жанрлардан бири трагедия эди, антик трагедия фақат шеърый йўлда ёзилар, юнон асотирларига асосланар эди. Драма жанри юнон адабиётининг антик даврида вужудга келди. Антик драма очиқ жойда намоёиш этилар, томошабинлар

⁴³⁸ WWW. ziyo. uz

ўтириши учун қўйилган курсилар кетма-кет ярим доира шаклида терилар, ўртада, саҳна олдидаги майдончада хор турар ва ўз қўшиғи билан кечаётган воқеа-ҳодисаларга изоҳ берар эди”⁴³⁹. Кўринадики, антик адабиётда драматик асарлар деярли шеърий усулда ёзилган. Шунинг учун бўлса керак, адабиётшунос Д. Куронов: “Шеърий нутқ бадий нутқининг шеърий шаклларида қадимийроқ, аниқроғи, ўз вақтида у бадий нутқининг ягона шакли бўлган. Миллий адабиётлар тарихининг илк босқичларида адабий асарлар шеърий йўл билан ёзилган... Сабаби, шеърий нутқдаги ўзишга хос ташкилланиш уни одатдаги нутқдан кескин фарқлайди ва шунинг ўзиёқ етказилаётган информация санъатга алоқадор эканини таъкидлаб туради. Зеро, шеърий нутқ сўз санъатига хос махсус ҳодисадир”⁴⁴⁰ – деб ёзади.

О.Власованинг қуйидаги фикрлари ҳам шеърий драма генезисига жаҳон адабиётининг антик ва Уйғониш даврига бориб туташишини тасдиқлаб туради: “Жанр янги ва ўзига хос бўлишига қарамасдан аслида шеър шаклидаги драмалар антик ва классик давр адабиётининг меросхўридир, П.Н.Сакулиннинг фикрича, романтизм давридан неоромантизм босқичига ўтган драмалардир. Шу боис шеърий драмалар 2 та асосий феноменга бўйсунди – ташқи жиҳатдан лирик феномен ва ички жиҳатдан драматик асарларга тааллуқли бўлиши шарт”⁴⁴¹.

Ҳақиқатан, қадимги юнон, яъни антик адабиётга назар ташланса, драматик турга мансуб асарлар деярли шеърий шаклда ёзилганлиги кўзга ташланади. Эсхил трагедиялари жаҳон адабиётининг дурдона асарлари қаторида туради. Унинг “Ористея” трилогиясида Троя уруши ва унинг мудҳиш оқибатлари ёритилган. “Занжирбанд Прометей” эса ҳур фикрлилиқ руҳи билан суғорилган. Шеърий шакл орқали драматург фалсафий мушоҳадалар, инсон руҳий оламининг сирли қатламларини лиризм уйғунлигида кўрсата олган. Софоклнинг Эдип ҳақидаги ривоятлар асосида ёзилган асарлари “Эдип шоҳ”, “Эдип Колонда” ва “Антигона” трагедиялари ҳам шеърий шаклнинг бадий қудратини намоён этиб туради. Кўринадики, шеърий драматик асарлар ҳали эпик турдаги асарлар ёзилмаган бир даврда антик адабиётнинг асосини ташкил этган. Шеърий шакл орқали юнон

⁴³⁹ Шоира Норматова. Жаҳон адабиёти. Ўқув қўлланма. –Т.: Чўлпон, 2008. –Б.5.

⁴⁴⁰ Абдулла Қодирий. Ўтган кунлар: Роман. – Т.: “Sharq”, 2009. – Б.5.

⁴⁴¹ Власова Т.О. Поэтика стихотворной драмы Серебряного века. Диссертация ... кандидата филологических наук. – Москва, 2010. –С.4.

ижодкорлари бутун бошли романда берилиши бўлган мумкин бўлган кенг қамровли воқеаларни ифодалашга эришганлар.

2. Жаҳон адабиёти. Антик адабиётдаги катта ҳажмли асарларни шеърда ёзиш анъанаси XVI аср инглиз адабиётида ҳам давом этди. Бу жиҳатдан В.Шекспир, Ф.Шиллер асарлари эътиборли. Жумладан, Вильям Шекспирнинг драматик турга мансуб асарлари деярли шеърий шаклда битилган. “Гамлет”, “Отелло” асарларининг бадиий жозибаси шеърий нутқ билан боғлиқ. Қолаверса, бу шеърий шакл жаҳон адабиёти мавжуд вазнлар қонуниятларига ҳам мос келади. Шекспирдан сўнг немис адабиётида, аниқроғи, Фридрих Шиллер ижодида шеърий драмалар яратилгани маълум. Унинг “Макбет”, “Макр ва муҳаббат” асарлари шеърда ёзилган драматик асарларнинг мумтоз намуналаридир.

Рус адабиётида эса А.С.Пушкин, Ю.Лермонтов каби мумтозлар ижодида шеърий драма катта мавқе эгаллади. Юнон драмаларидаги анъанавийлик хусусияти драматург ижодида ўзига хос бадиий шаклда намоён бўлди.

Шулар асосида айтиш мумкинки, лиро-эпик тасвир асосида қурилган бу жанрдаги асарларда ҳар бир замоннинг ҳаёти муаммолари бош мавзуга айланди, тарих ва давр манзаралари акс этди. Драмада вақт ҳисси нуқтаи назаридан тасвирланаётган воқеалар кўз олдимизда ҳозир бўлиб тургандек, бўлиб ўтаётган воқеалардек намоён бўлади. Шу хусусияти билан драматик асарлар бошқа турдаги асарлардан фарқланиб туради.

XX асрда бу адабий анъана А.Блок, С.Есенин, М.Цветаева каби шоирлар томонидан муваффақиятли давом эттирилди. Рус адабиётида “шеърий драма”га синоним сифатида «поэтик драма» (“поэтическая драма”), “лирик драма” (“лирическая драма”, “стихотворная драма”) терминлари қўлланилади ва бунда драматик асарларнинг шеърий йўл билан ёзилганлигига ишора қилади. О.Журчеванинг ёзишича, XX асрда «лирик драмалар»нинг мукамал вариантлари А.Блок, Н.Гумилёв, М.Цветаевалар томонидан яратилган. Бу асарлар ўша даврда «поэтик театр» ёки «шоирларнинг театри» асарлари сифатида баҳоланган. А.Арбузов ва А.Володинлар эса адабиётшуносликда 1980-йилларнинг «янги тўлқин» драматурглари номини олган⁴⁴². Кўринадики, олима жанрнинг фанга кириб келиши ва термин сифатида барқарорла-

⁴⁴² Журчева О. Проблемы становления жанра «лирическая драма» в русской драматургии XX века// Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2008. –С.222.

шувини XX аср бошлари рус адабиёти билан боғлайди ва терминнинг бундай номланиши уларнинг шеърий шаклда ёзилиши деб ҳисоблайди. У яна бир жиҳатни таъкидлаб ўтади: рус адабиётшунослигида “лирик драма” терминининг кириб келиши А.Блок номи билан боғлиқ⁴⁴³. Бу эса терминнинг илмий истеъмолга қўллана бошлаганини исботловчи илмий далилдир.

Т.Власованинг ёзишича, маълум вақт оралиғида бу жанр ўзининг театр билан алоқасини узиб, адабиётшуносликнинг энг мураккаб жанрига айланди ва «Фақат ўқиш учун пьеса» деб атала бошланди. Биринчиси, А.Блок таъбири билан айтганда, “умуман ҳаракатларсиз қалб изтиробларини чуқурроқ тасвирлашга ёрдам бериши” жанр намуналарида лиризмнинг устуворлик қилишини асослайди. Иккинчиси, “сюжет ва ҳаракатни шеърий шаклда тасвирловчи янги жанр” дер экан олима, шеърий драмани XIX-XX аср оралиғидаги адабий эврилишлар маҳсули эканлигини таъкидлайдики, бу жанр намуналарининг сидирғасига (ремарка бундан мустасно) шеърда ёзилиши жанр белгиси эканлигини исботлаб туради. Шу хусусиятларидан келиб чиқиб, бизнингча, олима шеърий драмани “адабиётшуносликнинг энг мураккаб жанри” деб атайди.

Т.Власова шеърий драмага жанр табиатига хос қуйидаги жиҳатларни алоҳида таъкидлаган: 1. Бу жанрдаги асарларда маиший мавзулар эмас, маънавий муаммоларнинг қўйилиши. 2. Унда лирик “мен” муаллифнинг ўзи эканлиги. 3. Бадий тўқима орқали лирик кечинма, исёнкор туйғуларни ифодалаш мумкинлигидир⁴⁴⁴.

Академик Иззат Султон: “Лирик драма” термини эса, асар қаҳрамонлар муносабатларида мавжуд ҳиссий моментларга алоҳида урғу қилинганини кўрсатади” деб ёзади⁴⁴⁵. Демак, бунда лирик драма жанр табиатига хос воқеликка ҳиссий муносабат билдириш хусусиятига эътибор қаратилган.

Юқоридаги фикр ва қарашлар асосида шеърий драманинг жаҳон адабиётидаги генезиси, келиб чиқиш манбаларини қуйидагича умумлаштириш мумкин:

Биринчидан, шеърий драма антик адабиёт бағрида юзага келган. Эсхил трагедиялари, Софоклнинг Эдип ҳақидаги риво-

⁴⁴³ Журчева О. Проблемы становления жанра «лирическая драма» в русской драматургии XX века // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2008. – С.222.

⁴⁴⁴ Власова Т.О. Поэтика стихотворной драмы Серебряного века. Диссертация соиск. кандидата филологических наук. – Москва, 2010. – С.10.

⁴⁴⁵ Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – Б.263.

ятлар асосида ёзилган асарлари “Эдип шоҳ”, “Эдип Колонда” ва “Антигона” асарлари шеърий шаклнинг бадий қудратини намоён этиб туради.

Иккинчидан, шеърий шакл орқали юнон ижодкорлари бутун бошли романда берилиши бўлган мумкин бўлган кенг қамровли воқеаларни ифодалашга эришганлар.

Учинчидан, антик адабиётдаги катта ҳажмли асарларни шеърда ёзиш анъанаси Уйғониш даври инглиз адабиётида ҳам давом этди. Вильям Шекспирнинг драматик турга мансуб асарлари бадий жозибаси шеърий нутқ билан боғлиқ ҳолда намоён бўлган.

Тўртинчидан, В.Шекспирдан сўнг немис адабиётининг таъкидди намоёндаси Фридрих Шиллер “Макбет”, “Макр ва муҳаббат” асарларини шеърда ёзган. Бу ҳам жанр тадрижийлигини кўрсатиб туради.

Бешинчидан, рус адабиётида эса А.С.Пушкин, Ю.Лермонтов каби мумтозлар ижодида шеърий драма катта мавқе эгаллади. XX асрда бу адабий анъана А.Блок, С.Есенин, М.Цветаева каби шоирлар томонидан муваффақиятли давом эттирилди.

Олтинчидан, рус адабиётида “шеърий драма”га синоним сифатида «поэтик драма» (“поэтическая драма”, “стихотворная драма”), “лирик драма” (“лирическая драма”) терминлари пайдо бўлдики, бу янги жанр юзага келганлигини кўрсатиб туради.

Еттинчидан, XIX-XX аср оралиғидаги адабий эврилишлар маҳсули сифатида шеърий драманинг специфик хусусиятлари: жанр намуналарининг сидирғасига (ремарка бундан мустасно) шеърда ёзилиши; лиризмнинг устуворлик қилиши, улар асосига маънавий муаммоларнинг қўйилиши; лирик “мен” муаллифнинг ўзи эканлиги; бадий тўқима орқали лирик кечинма, исёнкор туйғуларни ифодалаш мумкинлиги; воқеликка ҳиссий муносабат билдиришнинг устунлиги сингариларда намоён бўлганлиги кузатилади.